

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

ФИЛОЛОГ

ЧАСОПИС ЗА ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ И КУЛТУРУ



УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

III/2011

ЈЕЗИЧКА ТИПОЛОГИЈА И СИНТАКСИЧКЕ ПРОМЕНЕ

Апстракт: *Рад се бави неким аспектима развоја индоевропске esse конструкције за предикацију поседовања на словенском и српском терену. Указује се на улогу промене језичког типа, развој синтаксичког система и на кумулацију падежне семантике.*

Кључне речи: *историјска синтакса, језичка типологија, esse конструкције, habeo конструкције, старословенски језик, српкословенски језик, српски језик.*

1. Историјска синтакса различитих индоевропских језика потврђује постојање извесног броја алтернативних, конкурентских конструкција чији је развој текао у складу са односима између преовлађујућих и подређених језичких образаца. Једне су припадале новијим, продуктивнијим формама, биле су фреквентније и мање сазнајне сложености, за разлику од других, старијих, ограничене употребе и са комплекснијим значењима. Прве су биле у складу са синхроним језичким обрасцима, а друге су припадале историји језика, постепено нестајући из репертоара језичких средстава и смештајући се периферно у синтаксичком систему. Архаизоване на тај начин, задобиле су новије специфичне стилске вредности. Њихово паралелно постојање са млађим конструкцијама указало је, заправо, на везе између промена синтаксичког система и промена језичког типа, јер су биле у питању различите језичке структуре, при чему су увек оне мање фреквентне и непродуктивније реанализиране и тиме доведене у склад са синхроним језичким типом, уколико се нису делимично очувале, како је речено, на маргинама синтаксичког система. О једној таквој конструкцији, esse конструкцији за предикацију поседовања, неким аспектима њеног

развоја од индоевропског, преко старословенског и српкословенског, до савременог српског стања, говори се у даљем тексту.

2.1. Древна индоевропска конструкција номинатив + est + датив за предикацију поседовања – архаична словенска форма, дословно пренета из старословенских и српкословенских споменика, налази се у преводу јеванђеља по Јовану 2. 4. „Што је мени и теби, жено?“, са значењем „што имамо заједничко ја и ти (жено)?“ – део је старије праиндоевропске активне језичке структуре, прајезика активне типологије. Системски карактер, општеиндоевропски и прасловенски, ове језичке структуре је несумњив, а њено смењивање или истовремено постојање са млађим конкурентским конструкцијама добро је документовано у писаним споменицима различитих индоевропских језика (Грковић-Мејџор 2007: 99–100). У Вуковом преводу Новог завета, Јован 2. 4, јавља се мање архаична форма која понешто мења исходишни смисао: „што је мени до тебе, жено?“, са значењем „полагати на што, марити за што“, то јест, „није ми стало/ не марим за то/ не полажем (ништа) на то (што ти кажеш), жено“ (Стевановић 1974: 294).

Сасвим је јасно да се Вукова конструкција може довести у везу са исхо-

дишном формом у којој је посесум у номинативу (што) и посесор у дативу (мени и теби), а предикација исказана глаголом „бити“ (је), али и да је реч о различитим језичким структурама и различитим језичким типовима. У Вуковом преводу уместо датива посесора изворне структуре стоји конструкција заменице „ја“ у дативу са предлошко-падешком формом до + генитив – синтаксичком допуном уз глаголе „јест, бити стало, полагати, марити“ (Стевановић 1974: 294) – а предикација је исказана истим глаголом „бити“. Најновији облик, у складу са савременим српским стањем, гласи, како је наведено, „што имамо ја и ти (заједничко)“, са глаголом „имати“, а не „бити“, као што је то случај у претходним примерима. Једном речи, праиндоевропска конструкција за предикацију поседовања је реанализирана, архаична синтакса је преструктурирана и усклађена са променом језичког типа.

Дијахрона индоевропска компаративна синтакса ове конструкције и типове структуре, у зависности од употребљеног предикатора, назива *esse* или *habeo* конструкцијама, односно активним или номинативним типом језичке структуре. Предуслови за овакав развој, смењивање новијим типолошки другачијим индоевропским (и словенским) формама, доведени у везу са савременим српским стањем, чине централну тему рада. То подразумева, најпре, кратак преглед семантичко-синтаксичких промена у индоевропском падежном систему, као и у структури прости индоевропске реченице.

2.2. Структурне типолошке особениости најстарије индоевропске прајезичке епохе реконструисане су као бинарне у категорији именица, класе активних и инактивних именица и, следствено томе, у категорији заменица, као бинарна опозиција инклузива и ексклузива. Постојање таквих именичких бинарних структура подразумева, дакле,

постојање инклузива и ексклузива у систему заменица, као што имплицира постојање две структурно-семантичке класе глагола, активних и инактивних, у зависности од карактера радње или стања које исказују везујући се за именице активне, односно инактивне класе (Гамкрелидзе, Иванов 1984: 267, 292, 293–294; Станишић 2006: 249, 267–270). Семантичку дистинктивну црту, на којој се заснива ова типолошка класификација, чини присуство или одсуство животних активности – активној класи именица припадају оне које означавају људе, животиње, растиње, дрвеће, а инактивној оне са значењем објеката без животне активности; према истом критеријуму активни глаголи означавају радње, кретање и стања која се приписују денотатима именица активне класе, а инактивни глаголи имају значења стања или својстава која се везују за денотате именица инактивне класе (Гамкрелидзе, Иванов 1984: 273, 310). Семантичка именичка опозиција активно-инактивно налази се у основи дубинске структуре (пра)језика активне типологије и одређује његову површинску структуру.

Номинативни тип позног праиндоевропског језика развио се из старијег активног типа преношењем главне опозиције у сферу глагола: дубинска структура позног праиндоевропског језика се трансформише, што изражава појава категорије прелазност–непрелазност глагола која постаје доминантни принцип класификације, конкретније именичке опозиције бивају смењене од апстрактнијих глаголских које се односе на типове активности. Последица и обележје те замене је настанак субјекатско-објекатских односа, које не познају језици активног типа, јер изражавање процеса, глаголске радње или стања, подразумева учеснике у својству субјекта или објекта (Гамкрелидзе, Иванов 1984: 312). Новија синтаксичка структура прости индоевропске реченице,

кореспондентна номинативном језичком типу, биће центрирана на глагол (и на објекат реченице). Постанак новог језичког типа такође је подразумевао устројавање система падежа, чија архаичнија општеиндоевропска значења је могуће реконструисати у новијим индоевропским конструкцијама. Неретко, међутим, архаична падежна семантика се чува у мање фреквентним, маркираним структурама.

2.3. Бинарна структура најстаријег праиндоевропског језика показује се и у образовањима падежних облика и настанку падежног система и именске парадигме. Падежни форманти подударују се, наиме, са завршецима именица активне односно инактивне класе. Реч је о завршецима *-s и *-m, активне и инактивне класе именица, који ће потом формирати падежне завршетке (номинатива) генитива и акузатива, као и облике општег рода придева, са семантичким обележјем „живо“, који ће се доцније диференцирати на мушки и женски род, односно облике средњег рода, са семантичким обележјем „неживо“ (Гамкрелидзе, Иванов 1984: 270–273, 280; Савченко 1974: 228). Изворна недиференцираност падежних облика, изражавање основних синтаксичких односа помоћу поменутих форманата *-s и *-m, „субјекатског“ и „објекатског“ облика, промениће се урушавањем бинарног система и његовим замењивањем сложенијим падежним релацијама. Тим путем ићи ће структурирање до позне индоевропске именске парадигме онако како је она реконструисана или сачувана у писаним споменицима.

У том процесу датив и локатив представљају позније формације адвербијалног порекла. Формирање и семантика индоевропског датива, облика који се налази у конструкцији ном. + естъ + дат. за предикацију поседовања, условљавају могућности његовог интерпретирања у познијим индоевропским, старословен-

ским и српскословенским конструкцијама. Отуда је потребно указати на структурне различитости старијег и млађег индоевропског стања које добро изражавају реликтност ове конструкције у српскословенским споменицима.

Датив и локатив издвојили су се од акузативног облика на *-m, структурно-синтаксичког инактивна и исходишта индоевропског акузатива, који је изражавао директне и индиректне допуне, адресате, односно усмереност радње ка некој граници (Гамкрелидзе, Иванов 1984: 286; Станишић 2006: 231, 233; Мартине 1987: 205–207). Првобитни дативно-локативни облик имао је значења адресата, усмерености и циља, а изворно је прецизирао на прилошки начин глаголску конструкцију. Завршеци датива *-ei (место схваћено као циљ, приближавање у простору, атрибуција, реципијент) и локатива *-i (место радње), аблаутске форме, везују се за овај старији облик општег адвербијалног падежа. Синтаксички односи овог типа, кореспондентни млађем индоевропском дативу и локативу, исказивали су се изворно општим инактивним падежом на *-m. Потоњи развој указује на то да се датив везивао за именице активне класе, са ознаком „живо“ и за персонификоване појмове, а локатив за именице инактивне класе (Гамкрелидзе, Иванов 1984: 287; Мартине 1987: 196).

На тај начин могу се одредити два периода у развоју индоевропског падежног система: рани или протоиндоевропски, са активом или падежом субјекта односно агенса, и позни индоевропски, са инактивом или падежом објекта односно пацијенса (Станишић 2006: 228). Нови доминантни принцип, номинативни тип, како је речено, подразумевао је субјекатско-објекатске релације, и то у систему са четири општеиндоевропска падежа: номинативом, генитивом, дативом и акузативом. Остали познати индоевропски падежи

нису део општеиндоевропског стања, иако се неки од њих чувају потпуно или у траговима у појединим индоевропским језицима односно њиховим писаним споменицима (локатив се непосредно везује за датив, аблатив и инструментал сродни су са осталим падежима – аблатив са инструменталом и локативом, инструментал са генитивом, аблативом и дативом, а вокатив представља чисту основу).

Са друге стране, у језицима активне типологије, какав је рани праиндоевропски, који не познају категорију транзитивности, нити имају субјекатско-објекатске релације, глагол „бити“ се употребљавао у посесивном значењу (његове морфосинтаксичке могућности одређује бинарна именичка структура као и било којег другог глагола у протосистему глагола). У конструкцијама глагола „бити“ са дативом, овим последњим исказиван је посесор/експеријенсер, за кога постоји нешто, или који доживљава неко стање, док је посесум исказиван номинативом именице од чије семантике је зависило наведено тумачење датива. Новија глаголска конструкција за предикацију поседовања са глаголом „имати“ одраз је типолошки другачије језичке структуре, језика номинативне типологије: посесор је постао синтаксички субјекат у номинативу, чиме је означена његова контрола радње или стања (неко има/поседује нешто), а посесум је постао синтаксички објекат у акузативу (Грковић-Мејдор 2007: 99, 105–106; Гамкрелидзе, Иванов 1984: 288–289, 31).

3.1. Употреба конструкције ном. + естъ + дат. за предикацију поседовања је општесловенска и прасловенска синтаксичка црта, забележена у више старих словенских језика: старословенском, старосрпском и српкословенском, староруском и старочешком. Она има системски карактер: датив је падеж дубинског субјекта и у конструкцијама

са апсолутним дативом и у конструкцијама дат. + инф. (Грковић-Мејдор 2007: 101; Мразек 1963: 243–246, 260; Ходова 1963: 36–43; СТБЛГ 1993: 397, 449–455). На фреквентност ове конструкције у старословенским и српкословенским текстовима вероватно су утицали одговарајући грчки споменици, или је, у редакцијској писмености, то била истовремено и ствар редакцијске норме која се није до краја стабилизовала (Мразек 1963: 243). Међутим, њена индоевропска и прасловенска системска вредност је несумњива, а ограничавање њене употребе у млађим текстовима последица је, како је речено, превладавања синхроног језичког система који потискује маркиране језичке форме.

3.2. Рефлексапоменутоконструкције представљам структурно иновираним српкословенским примерима (Лк. 10, 39) из четири репрезентативна јеванђеља: Мирослављевог јеванђеља (МРС), с краја 12. века, Рашкохиландарског четворојеванђеља (РХ) из 13. века, Четворојеванђеља краља Стефана Душана (СД) и Четворојеванђеља патријарха Саве (ПС), оба из 14. века. Пример који је послужио као илустрација за ову индоевропску конструкцију, наведен у подтачки 2.1. у дословном преводу на српски језик да би се нагласила архаичност његове синтаксичке структуре, Јо. 2.4. „што је теби и мени, жено?“, бележи се без синтаксичких промена у старословенским и овде коришћеним српкословенским споменицима, вероватно стога што је рано маркиран као синтаксичко-семантички реликтан и са специфичном стилском кондензацијом у јеванђељском тексту, те не може бити ваљано употребљен за даља разматрања. Отуда се наводе други примери, погоднији за сврху тумачења начелног развоја и повезаности са савременим српским стањем.

При томе је реч само о примерима у којима је дубински субјекат обележен као посесор, односно реанализиран као посесивни датив (или генитив, у једном случају), а у позицији посесума не стоје апстрактне именице које означавају физичка или емоционална стања. Они су сродни, представљају исти тип, са примерима конструкција у којима је дубински субјекат експеријенсер, а посесум представљају управо именице са значењем физичких и емоционалних стања (жеља, нужда, жалост, стид...), које се овде не разматрају. Другачије речено, њихову заједничко изходиште представља индоевропска структура ном. (посесум) + еств + дат. (посесор) за предикацију поседовања (Грковић-Мејџор 2007: 103–106). У старословенским споменицима реанализиране рефлексе ове структуре, са посесивним дативом уместо датива посесора, бележе, на пример, Зографско, Маријино, Асеманово јеванђеље и Савина књига (Лк. 10, 39 еп бѣ сестра).

Лк. 10, 39 (МР) се бѣ сестра еа
(СД) сен бѣ сестра
(РХ, ПС) сестра еп бѣ

Пример из Мирослављевог јеванђеља, први у низу овде наведених, показује новију језичку црту – посесивни генитив (еа) сменио је старији (у овој конструкцији) и књишкији посесивни датив (еп), који је резултат реинтерпретације датива посесора изворне структуре. Ред речи у Рашкохиландарском четворојеванђељу и Четворојеванђељу патријарха Саве, заменица у дативу (еп) уз именицу у номинативу (сестра), показују, такође, да је старија структура реанализирана. Слична ствар се догодила и у другим индоевропским језицима: промена језичког типа узроковала је реинтерпретацију датива посесора као посесивног датива (српскословенски еп, еп, у СД, РХ, ПС); даљим развојем у словенским језицима, уместо посесивног датива јавља се посесивни

генитив (српскословенски еа, у МР) (Грковић-Мејџор 2007: 102). Посесивни датив у конструкцијама са глаголом „бити“ у српскословенској и старосрпској писмености, датив којим се граматикује посесор („укључујући и случајеве када се овим синтаксичким средством сигнализује површински експонент базичног субјекта или објекта“), налази се у служби предикативно-посесивне одредбе (Павловић 2006: 375–376).

Сличне примере ове конструкције, односно њене синтаксички иновирани рефлексе, у наведеним старословенским и српским редакцијским споменицима имају и Мт. 18, 12, Лк. 1, 7 итд. Поред тога, конструкције овог типа чувају се и у неким старим српским повељама и писмима, забележене су и упоредо са новијим конструкцијама са глаголом „имати“ у истим споменицима, што представља сведочанство о њиховом емфатичком карактеру, с обзиром на контексте у којима се употребљавају, и о конкурентским односима са млађом формом (Грковић-Мејџор 2007: 101–102). Ситуација у млађим словенским редакцијским споменицима, нарочито онама писаним средњим и нижим стилем, могла би бити значајно другачија, с обзиром на то да се савремени словенски језици према синтаксичким критеријумима предикације поседовања деле на три групе: источнословенски језици генерално припадају „esse“ типу, западнословенски „habeo“ типу, а јужнословенски језици семантику поседовања (и егзистенцију) изражавају помоћу оба предикатора, „бити“ / „имати“ (Мразек 1990: 34–35; Грковић-Мејџор 2007: 102). Ограничавање употребе ове конструкције на фразеологизме и стилски обележене исказе, њена периферизација, највероватније се одвијала различитим темпом у јужнословенским (доцније) и западнословенским (раније) језицима и њиховим млађим средњеveковним рукописима, док је у староруским споме-

ницима она рано потиснута од стране конкурентне конструкције *оу* + генитив у безличним реченицама (нарочито ако је посесум конкретан појам), обичне и у савременом руском језику (Стеценко 1977: 85–86; Грковић-Мејдор 2007: 102).

3.3. У савременом српском језику, према М. Стевановићу, са значењем нечега „што је у власништву, у поседу, на послу, у служби, у схватању, у границама појма, па и при појму с именом у генитиву – напоредо с предлогом *код* употреба се и предлог *у*, такође са тим падежом“ (Стевановић 1974: 312). Аутор даље закључује, на страницама 315. и 316, да „тамо пак где имамо посесивно значење генитива с предлогом *у*, ми уочавамо три могућности употребе предлога *код* напоредо са *у* у истом значењу“. Међутим, напоредна употреба ових предлога није својствена књижевном језику у случајевима „где се генитивом са предлогом *у* означава однос припадања дела интегралној целини с којом је он неодојиво везан“ (*У Милице дуге трепавице*), или се напоредна употреба уопште не јавља када се означавају односи „припадања између сродника, па и односи припадања живинчета или било каквог појединог објекта његову власнику“ (*У мајке је ћерка била*) (Стевановић 1974: 315–316). Архаичност, релативна, будући да не припада прасловенском језичком репертоару, стилска обојеност и маркираност, као и већа когнитивна сложеност ове предлошко-падешке конструкције (*у* + ген.), јер кумулира конкретнија просторна и апстрактнија посесивна предлошко-падешка значења, у односу на одговарајућу немаркирану (*Милица има дуге трепавице*, *Мајка је имала ћерку*), сасвим су очигледне.

Односно, ако се имају на уму старословенски и српскословенски примери наведени у претходној подтачки, дословно преведено **Сестра беше њој* (према опозитној конструкцији *Она имаше сестру*), може се се успоставити

следећи хронолошки и конкурентски низ: **Сестра беше њој/ Она имаше сестру/ У ње беше сестра*. Први пример има посесор у дативу, односно, посесивни датив као производ реинтерпретације датива посесора, а посесум у номинативу, док други пример уместо посесора има синтаксички субјекат, а место посесума синтаксички објекат, са прелазним глаголом у типолошки другачијој језичкој структури (реченица се, притом, не може пасивизирати). Последњи српски пример има предлошко-падешку конструкцију чије је исходиште, заправо, у прасловенским и старословенским немаркираним конструкцијама са општим значењем близине у незатвореном простору и нијансом социјативног значења, *оу* + генитив (поред конструкција *о* + *локатив/ при* + *локатив/ близу* + *ген.* (*дат.*) без социјативне нијансе) (Ходова 1971: 46–48). Истоветне конструкције са посесивном семантиком јављају се у староруској писмености, како је наведено, а у савременом руском језику представљају обичне форме (*У ее ест сестра*).

Апстраховањем се, наиме, оно што је у близини и што егзистира (за некога) разумева као да је у поседу, да је присвојено и припадајуће, а стари датив (субјекта посесије) у тој конструкцији је потиснут генитивном конструкцијом са предлогом *у*, будући да је једно од основних генитивних значења „присвајање“ (*У ње беше сестра/ У ее ест сестра*). Осим тога, из словенске дијахроне перспективе, почетна десемантизација и граматикализација прасловенске конструкције *оу* + генитив огледа се, такође, и у њеном смењивању са обичнијом конструкцијом *отъ* + генитив која служи за изражавање логичког субјекта пасивних реченица, за именовање лица које је носилац агентивне функције (Ходова 1971: 176–177), што бележе неки старословенски споменици, попут Маријиног јеванђеља, Зографског јеванђеља, Савине књиге итд.

Субјекат посесије, једном речи, у српском језику не може бити исказан дативом, за разлику од експеријенсера, у сродним, типски истоветним индоевропским конструкцијама. Реч је о имперсоналним реченицама типа *Жао ми је* (или, у старијој фази развоја, типа *ноуџ да бѣ емоу нти*). Српскословенски и српски примери показују, дакле, да је индоевропски датив (његово изворно значење одговара дубинском падежу датива), након губљења или периферизације структура са посесором, реинтерпретиран као посесивни датив (*сестра еи бѣ, Сестра јој беше*) и да је потиснут као падеж дубинског субјекта (Грковић-Мејџор 2007: 100, 11–112), односно да су посесор и посесум у српским примерима смењени синтаксичким субјектом и објектом у типолошки другачијој језичкој структури (*Она имаше сестру*). Уопштено, јужнословенски језици, како је речено, припадају истовремено и *esse* и *haveo* типу (*У ње беше сестра* и *Она имаше сестру*).

Са друге стране, имајући на уму то да семантику посесивности треба посматрати као односе између појмова од којих је „један од њих (објекат посесије, тј. посесум) укључен у други (субјекат посесије, тј. посесор) чинећи са њим једну физичку и/или функционалну целину“ (Павловић 2006: 436), при чему одлучујућу улогу играју семантичке класе којима припадају именице у конструкцији, нарочито у позицији посесума (Грковић-Мејџор 2007: 102, 105–106), постаје разумљивије не само зашто и када не може бити напоредне употребе српских предлога *код* и *у* са генитивом посесивне семантике (Стевановић 1974: 315–316), већ и то да је у случају њихове употребе реч о одјецима много обухватнијих и старијих синтаксичко-семантичких промена. Један њихов аспект био је везан за кумулацију падежних значења, односно значења предлошко-падешких конструкција. Главни њихов

вид имао је, међутим, исходиште у промени језичког типа.

Литература

1. Гамкрелидзе, Иванов и др. (1984), *Иноевропейский язык и индоевропейцы*, Москва – Тбилиси: Издательство Тбилисскога Университета.
2. Грковић-Мејџор, Јасмина (2007), *Списи из историјске лингвистике*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижевна Зорана Стојановића.
3. Мартине, Андре (1987), *Индоевропски језик и Индоевропљани*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
4. Мразек, Роман (1963), *Исследования по синтаксису старословянскога језика*, Прага: Издательство чехословацкой академии наук.
5. Мразек, Роман (1990), *Сравнительный синтаксис славянских литературных языков. Исходные структуры простого предложения*, Брно: Univerzитета J. E. Purkyne.
6. Павловић, Слободан (2006), *Детерминативни падежи у старосрпској пословноправној писмености*, Нови Сад: Матица српска.
7. Савченко, Алексей (1974), Н. Савченко, *Сравнительная грамматика индоевропейских языков*, Высшая школа, Москва 1974.
8. Станишић, Вања (2006), *Увод у индоевропску филологију*, Београд: Чигоја штампа.
9. СТБЛГ (1993), *Грамматика на старобългарския език*, София: Издательство на Българската академия на науките.
10. Стевановић, Михаило (1974), *Савремени српскохрватски језик 2*, Београд: Научна књига.
11. Стеценко, Алексей Н. (1977), *Исторический синтаксис русского языка*, Москва: Высшая школа.

Предраг Дилпарич

12. Ходова, Капитолина И. (1963), *Система падежей старославянского языка*, Москва: Издательство академии наук СССР.
13. Ходова, Капитолина И. (1971), *Падежи с предлогами в старославянском языке*, Москва: Издательство Наука.

LANGUAGE TYPOLOGY AND SYNTACTIC CHANGES

Summary

This paper deals with evolution of the Indo-European *esse* constructions which denote possession in Slavic languages, especially in Serbian.

dilparic@fil.bg.ac.rs